

לא ארץ מקלט

אימיגרנטים גור אלרואי. הוצאת יד יצחק בן צבי, 253 עמ', 104.10 שקלים. שביט זהר

אז מי היו אנשי העלייה השנייה? בעיתון "היום" תוארה ב-1907 (בחתימת אפד) תמונה קודרת של מצב העולים שהגיעו בעלייה השנייה לארץ-ישראל: "האמיגרציה לארץ-ישראל שפסקה קצת בין החגים, מתחילה לשוב למצבה הקודם - למצב של בהלה, באים בלי כסף, בלי ספציאליות, בלי הכנה, בלי ידיעות והעיקר - בלי אהבה לארץ. ונודדים האומללים ביפו כצללים, נודדים ומקללים את יומם, נודדים ופותחים לבסוף חנות בצד חנות - חנויות של איזו ככרות לחם, איזו בקבוקים יין ואיזו לטראות של בצלים. וכי יש להתפלא על שאמיגרציה כזו אינה משאירה שורשים." (עמ' 128)

תיאור זה רחוק מרחק שנות אור מהדימוי המקובל של העלייה השנייה. הקבוצה המכוננת שאתה זוהתה העלייה השנייה לא היתה רק חדרת תחושה של שליחות היסטורית, אלא גם בעלת תודעה היסטורית מפותחת, ועסקה בתיעוד עצמי של מפעלה ההרואי באופן אינטנסיבי. אנשי העלייה השנייה הרבו לכתוב אוטוביוגרפיות וספרי זיכרונות, וראיתם את ההיסטוריה קיבלה מעמד בלעדי בהיסטוריוגרפיה של העלייה השנייה. לארץ הגיעו באותן שנים עשרות אלפי מהגרים אחרים שהונעו ממניעים דמוגרפיים (הגידול הטבעי הניכר של יהדות מזרח אירופה), פוליטיים (הפרעות והפוגרומים) וכמובן ממניעים כלכליים. אלה היו ברובם סוחרים זעירים, רוכלים ובעלי מלאכה שקיוו למצוא להם ולמשפחתם עתיד טוב יותר בא"י. בואם של אלה, למרות היתרון המספרי העצום שלהם, לא זכה עד היום לתיאור ולניתוח היסטורי וסוציולוגי.

ספרו של גור אלרואי עושה לראשונה צדק עם הקבוצה הגדולה הזאת, אם כי צריך להדגיש שדווקא בהקשר הזה מפעלו של קומץ החלוצים הקטן מואר באור הרואי עוד יותר. למחקרו של אלרואי קדמו אמנם מחקרו פורץ הדרך של יוסף גורני על דיוקן העולים בעלייה השנייה, ומחקרו של יהושע קניאל על ממדי הירידה מן הארץ בשתי העליות הראשונות, אולם מחקרו של גורני התבסס על ניתוח מפקד האוכלוסין של עולי העלייה השנייה שנעשה בשלב מאוחר, בסוף שנות ה-30 ובראשית שנות ה-40, ונפקדו בו 937 אנשים. מחקרו של אלרואי בוחן לראשונה באופן שיטתי את סיפורם של כלל עשרות אלפי המהגרים שהגיעו לא"י בתקופת העלייה השנייה על סמך שפע של מקורות ראשוניים בני התקופה. מחקרו של אלרואי שייך לזן של מחקרים נדירים מאירי עיניים ופורצי דרך, שעם קריאתם שואלים בתמיהה איך לא חקרו את זה קודם, מה גם שכל החומר נמצא כאן, בעיקר בארכיון הציוני המרכזי ובארכיון לבון. המחקר הראשוני הזה לא חייב אפילו נסיעה לאודסה או לטרייסט, אבל דרש בהחלט יכולת לשאול שאלות מחקר חדשות ובחינת חומר מקורות שעדיין לא נבחנו. אלרואי בחן שורה מרשימה של מקורות ראשוניים: מאות מכתבים של מהגרים, רשימות סטטיסטיות שעיתוני התקופה הרבו לפרסם, רישומים של פקידים בנמלי היציאה והכניסה, מאמרים בעיתונות היהודית במזרח אירופה, שעסקה באופן כפייתי כמעט בהגירה היהודית מאירופה, והמרתק מכל: התכתבויותיהם של המבקשים להגר עם לשכות המודיעין.

החל ב-1904 קמו בזו אחר זו לשכות מודיעין לאורך נתיבי ההגירה, שסיפקו למהגרים היהודים מידע על יעדי ההגירה השונים. בנוסף הוקמו לשכות מודיעין ליוצאים לא"י ולמגיעים אליה. ב-1905 נוסדה בידי הוועד האודסאי לשכת המודיעין הראשונה ליוצאים לא"י, והיא יסדה מטעמה סניף ביפו ב-1906, שבראשו עמד מנחם שיינקין. סניפים נוספים קמו גם באיסטנבול ובביירות, שהיו תחנות בנתיב ההגירה לא"י. ב-1908 נוסדה ביפו לשכת מודיעין נוספת כחלק מהמשרד הארץ-ישראלי, שבראשה עמד ארתור רופין. מסיכומי הרשמים של פקידי הלשכות ומהפניות אליהם ניתן ללמוד על שאלות המהגרים, מניעיהם, חיי היום יום שלהם כמהגרים והניסיונות והמבחנים הקשים שידעו בדרכם לארץ,

בתקופה הראשונה לשהותם בה, בתהליכי ההתאקלמות או בתהליכים שהובילו לעזיבתה. אלרואי מבחין בין מי שעלו לא"י עלייה אידיאולוגית לבין מי שהיגרו אליה בשנים 1904-1919 כחלק מגל ההגירה הגדול מאירופה, שרק מקצת מאדוותיו נחתו בחופי א"י. בגל העלייה הגדול שבגלי ההגירה היהודית בשנים 1904-1914 הגיעו לארה"ב מיליון ומאתיים אלף מהגרים. לא"י הגיעו, נוסף לקבוצה בת אלף עד אלפיים פועלים צעירים וחדורי האידיאולוגיה, שאיתם זוהתה העלייה השנייה, יותר מ-30,000 אנשים, שיצאו לארץ בעיקר דרך הנמלים של אודסה (22,953 מהגרים) ושל טרייסט (בין 10,000 ל-11,000 מהגרים). מניעיהם, כאמור, לא היו אידיאולוגיים וממחקרו של אלרואי מתברר שרובם היו בעלי משפחות על ילדיהם, ולא כפי שמקובל היה לחשוב, רווקים צעירים ומהפכנים. כמעט רבע מהבאים עסקו במקצועות חופשיים, ומחציתם לא ראו את עצמם עוסקים בארץ בעבודת האדמה. היו ביניהם גם סרסורים ונוכלים שניצלו את מצוקת העולים ושדדו את כספם בדרכים שונות. לא אחת מכרו הנוכלים כרטיסי נסיעה מזויפים לאוניה, או פיתו בתואנות שווא את הנוסעים להישאר באכסניה עוד ועוד עד שאזל כספם. הסחר בנשים פרח, ולא מעט זונות יהודיות עינטזו בחוצות יפו. בארכיונו של זאב סמילנסקי מצא אלרואי קטע, שהושמט ממאמרו רב ההיקף על היישוב היהודי ביפו, שהתפרסם ב"העומר" ב-1907, ובו תיאר את הזונות והסרסורים: "בין בעלי הוטלים החדשים ישנם כאלה שהיו לסרסורי עבירה וממציאים זימה לאורחיהם, ואת 'הסחורה החיה' יקבלו לעיתים קרובות דווקא מבין האמיגרנטים החדשים וכמה גדול הצער וכאב הנפש לדעת שפלוני יהודי שברח מארץ הדמים מוכר בנותיו לבושת, הודות לסרסורי העברה האלה והזונות היו לחרפה בעיני שאר תושבי העיר" (147).

מדיניות ההגירה הציונית ביקשה לעודד לא את אלה, אלא את בעלי ההון. מנחם שיינקין וארתור רופין, שעמדו בראש לשכות המודיעין, הדגישו שוב ושוב כי הארץ אינה ארץ מקלט למשפחות חסרות הון המחפשות מפלט מחיי המצוקה במזרח אירופה. את המשפחות האלה ביקשו להפנות לארה"ב. שיינקין העלה את חמתם של חוגי הפועלים בכך שקבע שלא ניתן יהיה להגשים את המפעל הציוני אם לארץ יגיעו מהגרים שאינם בריאים ואינם בעלי יכולת כספית. בהתאם למדיניות זו דחה שיינקין את רוב הפניות אליו: ל-61% מהפונים הומלץ שלא לבוא לארץ, רק ל-21% הומלץ לבוא ולשאר הוצבו תנאים, לרוב כספיים, או שהומלץ לבוא תחילה בלי המשפחה.

במכתביו הביע שיינקין דאגה רבה מכך שלארץ מגיעים יהודים עניים, חסרי השכלה וחסרי מקצוע, שאין להם סיכוי להיקלט בה ככוח עבודה יצרני ואין הם משקיעים בארץ הון. במכתב לאוטו ורבורג (ככל הנראה מ-1908) הוא ביקר גם את התנהגותם ומראם, וטען שאלה מורידים את קרנם של היהודים בעיני השלטון ותושבי הארץ: "אני צריך להעיד, כי ע"י אימיגרציה כזאת יורד כבודנו מיום ליום בעיני הפקידים ועם הארץ. רואים הם לפנייהם עניים מרודים, מדוכאים ומטולאים, עם צרורות של בעלי סחבות, דלת העם, שאינם ראויים להביא ברכה לארץ (...). אם לא יחלו לרדת אל החוף גם אנשים עשירים, מכובדים מקושטים ונשואי פנים, אז יהיה השם 'יהודי' בשפת הנמל לסינונים לחלש לדל, לשפל ערך, לבזוי עם" (עמ' 130).

מדיניות ההגירה הסלקטיבית של לשכות המודיעין לא זכתה להצלחה. לארץ המשיכו להגיע משפחות עניות של יהודים, חולים, חלשים כלכלית וחסרי מקצוע, שהעדיפו להגר לא"י גם מפני שלא היתה להם אפשרות כלכלית להגיע רחוק יותר, גם מפני שלא הצליחו לעבור בשלום את הבדיקות הרפואיות ולא הורשו לעלות על האוניה, או נשלחו חזרה לארץ המוצא לאחר ירידתם מהאוניה, וגם מפני שלמרבה הפליאה, ובניגוד גמור לדימוי המקובל, הבחירה בא"י לא היתה לעתים קרובות הבחירה הקשה יותר. נהפוך הוא, מההשוואה שעורך אלרואי בין תנאי החיים ביפו ובניו-יורק עולה בעליל עדיפותה של יפו: הנסיעה אליה ארכה פחות זמן ועלתה הרבה פחות כסף, ותנאי הדיור בארץ היו טובים בהרבה. בקצרה, למרות דימויה של ארה"ב כ"גולדענע מדינה", תנאי החיים בא"י היו טובים יותר.

מהשוואה שעורך אלרואי בין יפו לאירופה ולניו יורק מתברר, שעבור דור המהגרים חסר הכל נהנתה יפו מעדיפות ביחס למזרח אירופה בכל הנוגע לתנאי

המגורים ולמחירי מצרכי-המזון הבסיסיים. שכר הדירה ביפו היה נמוך בהרבה משכר הדירה בשכונה יהודית בביאליסטוק, שבה הוא הגיע לעתים ל-50% מהכנסת המשפחה ובכל מקרה לא היה פחות מ-17%, ואילו ביפו הוא לא עלה על 14% מהכנסת המשפחה. תנאי המגורים ביפו היו טובים בהרבה גם מתנאי המגורים בניו יורק למרות שגובה שכר הדירה היה דומה. נכון ששכונות נוה צדק ונוה שלום היו צפופות ותנאי ההיגיינה היו קשים, אבל החדרים היו מרווחים יחסית, מאווררים ומאירים, התקרות גבוהות ורוב הדירות לא היו דירות מרתף. בניו יורק, לעומת זאת, היו הדירות קטנות (כ-10 מ"ר לשני חדרים ומטבח), אפלות ולא מאווררות, ועד 1905 נמצאו בתי השימוש והמים בחצר והדיירים נאלצו לרדת אליהם בין חמש לשבע קומות. גם מחירי המזון הבסיסי בא"י היו נמוכים בהרבה ממחירים בארה"ב, אם כי המשכורות בא"י היו נמוכות יותר. יפו היתה קרובה בהרבה והנסיעה אליה זולה בהרבה. לעתים קרובות נסע תחילה אבי המשפחה, והאם והילדים הצטרפו אליו מאוחר יותר. הבה נדמיין לעצמנו את אם המשפחה, דוברת יידיש בלבד, אמצעיה מוגבלים ביותר והיא מטופלת בכמה ילדים, חלקם קטנים וחלקם תינוקות, שאתם עליה לבלות כמה ימים או כמה שבועות על אוניית הנוסעים. דרך התלאבות הזאת לא"י היתה קצרה בהרבה.

בנוסף, בא"י היתה מערכת ממוסדת שהציעה למיכה לבאים, וסייעה להם בסידורי הנסיעה לארץ ובשילוב הקליטה הראשוניים. עם זאת, העזרה הזאת לא הצליחה למנוע את עזיבת הארץ. שיעור העוזבים בראשית התקופה היה גבוה ביותר, כ-75% מהבאים עזבו, כלומר שלושה מכל ארבעה מהגרים, וגם בשלוש השנים האחרונות הגיע שיעור העוזבים ל-50% בממוצע. חלק ניכר מהם נמנה דווקא על החלוצים האידיאולוגיים, שאכזבתם היתה גדולה לא פחות מההתלהבות הראשונית, והם מיהרו להתייאש ולעזוב עם תחושות הכישלון והשבר האידיאולוגי. דווקא מי שבאו לארץ ממניעים לא אידיאולוגיים לא נכוו מאש האכזבה ונשארו לחיות בארץ אם הצליחו למצוא בה עבודה ודיור נאותים, שהבטיחו להם ולבני ביתם חיים טובים יותר מאלה שידעו בתחום המושב.

חלק מפרקי הספר נקראים כמו דרמה, לעתים עוצרת נשימה, של סיפור חייהם של עשרות אלפי יהודים שבחרו להגיע לא"י. דווקא בשל כך יש להצר על העריכה הרשלנית של הספר, על החזרות הרבות ושגיאות ההגהה הלא מעטות, ובעיקר על ההחלטה להביא את הציטוטים מהמכתבים בעברית בלי לציין אפילו את שפת המקור. לדברי אלרואי, רוב המכתבים נכתבו ביידיש ובעברית, ומיעוטם ברוסית ובגרמנית. חלקם נכתבו באמצעות השרייברים המתווכים, חלקם בידי הכותבים עצמם. אין ספק שאפשר ללמוד הרבה על הדיוקן התרבותי של הכותבים על פי רמת האוריינות שלהם, אך ההחלטה שלא להביא את המכתבים גם בלשון המקור אלא רק בתרגום לעברית, מבלי לציין את שפת המקור או לנתח את המשלב הלשוני שבו נכתבו המכתבים, גוזלת מהקוראים אפשרות לתהות על קנקנם של המהגרים וללמוד עליהם רבות. המובאות מעגנון אינן מפצות על כך, ובכלל, יש לתהות על טיפולו התמים משהו של אלרואי בטקסטים ספרותיים ובניתוח טקסטים בכלל לעומת התחכום המתודולוגי שבאמצעותו הוא מנתח באופן השוואתי את ההגירה לא"י. בכל ההערות האלה אין כמובן לגרוע מן החשיבות העצומה של המחקר פורץ הדרך הזה, שכל העוסקים בהיסטוריה של היישוב יידרשו לו עוד רבות.

אלרואי החכים לחקור את מה שהמחקר, שדבק בקבוצה המובחרת של העלייה השנייה, לא בחן עד היום. התוצאה היא מחקר מרתק השופך לראשונה אור על מאפייני המהגרים ועל אופיה של א"י באותן שנים. מחקר אינו פוגע במיתוס העלייה השנייה, להיפך: מתיאורו עולה ביתר תוקף גודל משקלה של קבוצה קטנה זו של צעירים, שיוסף גורני כינה "דור העליות המעצבות". מתברר שאילולא אותה קבוצה קטנה של כאלף עד אלפיים צעירים, שהפכה את ההגירה לא"י למפעל לאומי בדרך אל התחייה הלאומית, היתה קבוצת המהגרים הזאת נשארת לכל היותר קבוצה אתנית, אך לעולם לא היתה הופכת לעם ריבוני. ויש לשער שגם השורות הנכתבות כאן עכשיו לא היו זוכות לראות אור במוסף על ספרים בעיתון שראה אור לראשונה ב-1919.

פרופ' זהר שביט היא מחברת ועורכת ראשית של "בנייתה של תרבות עברית",

שראה אור בהוצאת האקדמיה הלאומית למדעים

פורסם בתאריך- 02/06/2004

